

УДК 94(477) (=113.6) -054.62«1914-1945»

Т. Л. Кудрицька

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ШВЕДСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.: СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ
В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОТЯСІНЬ**

Проаналізовано стратегію поведінки населення с. Старошведське під час подій світових війн ХХ ст., досліджено політику німецької окупаційної армії по відношенню до старошведів. На основі архівних матеріалів простежено ставлення радянської влади до шведів-фольксдойче.

Ключові слова: Старошведське, шведи, етнічні німці, фольксдойче, німецька окупація.

Т. Л. Кудрицкая

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ШВЕДСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ МЕНЬШИНА
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ в.: СТРАТЕГИИ ВЫЖИВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПОТЯСЕНИЙ**

Проанализирована поведенческая стратегия населения с. Старошведское во время событий мировых войн ХХ в., исследована политика немецкой оккупационной армии по отношению к старошведам. На основе архивных документов прослежено отношение советской власти к шведам-фольксдойче.

Ключевые слова: Старошведское, шведы, этнические немцы, фольксдойче, немецкая оккупация.

T. L. Kudrytskaya

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**THE SWEDISH NATIONAL MENSHINA IN THE FIRST HALF
OF THE 20th CENTURY: SURVIVAL STRATEGY
IN THE CONDITIONS OF SOCIO-POLITICAL SHOCKS**

Behavioral strategy of population of the Gammalsvensby during the events of the world wars of the XX century is analyzed; policy of the German occupation army towards the Swedes is investigated. On the basis of archival documents attitude of the Soviet government against the Swedes-Volksdeutsche is traced.

Key words: Gammalsvensby, Swedes, ethnic Germans, Volksdeutsche, German occupation.

XX століття з його соціальними конфліктами та війнами поставило шведську національну меншину СРСР перед новими викликами у боротьбі за виживання. До кліматичних факторів, які впливали на їх добробут, додався і людський, що погрожував безпосередньо їх життю. За роки проживання в іноетнічному середовищі шведи зберегли елементи етнічної ідентичності та окремішності. Це не завжди мало позитивні наслідки. Так, для українців вони залишились чужими, що у екстремальних ситуаціях робило їх потенційними ворогами. Таке ставлення змушувало старошведів удаватися до різних прийомів аби уникнути загрози насильства. В окремих випадках вони досягали бажаного, в інших – притягались до відповідальності у звинуваченні у державній зраді. Прикладом останнього можна навести включення шведів до фольксдойче. Шведська національна меншина СРСР була зарахована до тієї групи людей, яких Вермахт у майбутньому планував онімечити та розселити на звільнених від нижчих рас територіях. По закінченню війни шведів, як і етнічних німців, радянська влада прирівняла до колабораціоністів на підставі перебування у статусі фольксдойче.

Аналіз історіографії з даної проблематики свідчить про те, що питання шведів під час німецької окупації побіжно торкалися А. Котлярчук, Ю. Хедман [4; 10]. На даний момент нам відома лише одна стаття, присвячена шведам-фольксдойче, під авторством Д. Гаунта [9].

Вважаємо за необхідне зупинитись на таких моментах:

- тактика шведів під час Першої світової та Громадянської війн;
- шведи у статусі фольксдойче;
- судовий процес над М. Утас як показник ставлення радянського керівництва до шведів-фольксдойче.

Тривале сусідство шведів з німцями стало наслідком того, що багато з них різною мірою володіли німецькою мовою, а тому сприймалися оточуючим українським та російським населенням як одне ціле з німцями. Це мало різні наслідки. Наприклад, під час подій світових війн XX ст. окупаційні армії приймали їх за співвітчизників, що допомагало шведам уникнути загрози життю. Антинімецькі настрої у довоєнні часи змушували шведів прикладати максимум зусиль для переконання влади у своїй лояльності та окремішності від німців. Так, під час ліквідації землеволодіння вихідців із ворожих держав у роки Першої світової війни шведи зуміли зберегти свою землю. Для цього вони звернулися із письмовим проханням до місцевого губернатора і наголосили на лояльності до російської влади та своєму шведському походженні, відокремлюючи себе від німців [5, с. 31]. Кілька років потому, у квітні 1918 р. старошведи не поспішали виправити помилкове враження австро-німецьких військ, які вважали їх за німців.

Окупаційні війська віталися жителями Старошведського як визволителі і спасителі від революційної анархії [8, с. 31]. Австро-німецькі війська добре поводитись у селі, вчасно платили за продукти, а відступаючи, залишили сотню гвинтівок, два кулемети та боєприпаси до них для того, щоб шведи могли себе захистити від бандитів [8, с. 31; 10, с. 48–49].

Цікавим моментом, коли шведи активно відстоювали свою окремішність від німців, став випадок зіткнення із загоном махновців, у переговорах з якими перші проявили неабияку майстерність. Наголошуючи на давніх зв'язках шведів та козаків, які полягали у спільному проведенні військових дій під час Полтавської битви 1709 р., пастор Х. Гоас та вчитель П. Мальмас від імені жителів Старошведського звернулися до керівника загону махновців Павловського, заперечуючи своє німецьке походження. Завдяки цьому їм вдалося зберегти своє життя, на відміну від сусідів німців, поселення яких були розграбовані та зазнали людських втрат [8, с. 37–38; 10, с. 50].

На цих прикладах ми можемо бачити, що шведи, використовуючи маневрувальну тактику, яка схилилася то у бік єдності, то окремішності від німців, у період Першої світової та Громадянської війн зуміли зберегти життя та майно. Ідея Вермахту щодо використання фольксдойче у своїх загарбницьких планах та окупація німецькою армією значної частини СРСР, у тому числі і Старошведської округи (25 серпня 1941 р.), знову поставила шведів на роздоріжжя вибору: стати німцями, чи продовжувати відстоювати свою ідентичність. Та вибором це можна назвати тільки формально. У жовтні 1941 р. представник німецького командування, зібравши шведів, роздав їм посвідчення фольксдойче, у яких містились дані – прізвище, ім'я, по батькові, рік народження та національність [2, арк. 9].

Спеціально створена комісія для виявлення фольксдойче під керівництва Карла Штумпа визначила у серпні 1942 р., що в районі Альт-Шведендорфа (після окупації відбулося перейменування Старошведської округи) населення складалось із 480 німців та 68 українців. Згадка про шведську національну меншину була відсутня у переліку, ігноруючи наявність графі «інші» [9, с. 244]. У квітні 1942 р. шведи, як і інші фольксдойче, наказом були звільнені від податків на прибуток та продаж продуктів домашнього вжитку [1]. 22 вересня 1942 р. була надана допомога продуктами харчування тим, хто не міг себе забезпечити.

Для фольксдойче відкривалися спеціальні магазини. На тиждень кожному видавалося 150 г жиру, 1 кг сиру, 4 яйця, овочі, фрукти, картопля, мед, мармелад, сіль та ін. [6]. У Старошведському також діяв магазин, де шведи отримували харчові пайки, щоправда менші за розміром порівняно з німецькими [2, арк. 10]. Цей факт є важливим,

оскільки він свідчить про розуміння німецькою воєнною адміністрацією відмінностей між шведами та німцями. Адже офіційно визнавши їх фольксдойче, гітлерівське керівництво усвідомлювало нетождність населення цієї округи.

Для захисту від партизанів, які вбачали у них зрадників і союзників окупантів, фольксдойче створювали загони самооборони. Такий загін діяв і в Старошведському. Він складався із 45 чоловік, які були озброєні маузерами, але одягнені у повсякденне вбрання, бо бракувало форми і пов'язок зі свастикою [9, с. 247].

Для молоді фольксдойче спеціально організовувалися спортивні табори, які готували її для служби у Вермахті. Керівниками та викладачами там були фронтові офіцери [6]. У Старошведському діяли організації Гітлерюгенду та Спілка німецьких дівчат. Літній табір Гітлерюгенду розташовувався по-сусідству зі Старошведським. У 1943 р. селом пройшов парад представників вищеназваних організацій [4, с. 186]. У березні того ж року у лікарню Старошведського, де розташовувалися поранені німецькі солдати, завітало місцеве населення. На знак вдячності за визволення від радянської влади вони принесли пораненим подарунки [9, с. 246]. Яку частку серед цих людей складали шведи – невідомо, але мотиви такої поведінки пояснити можна. На 1941 р. серед шведів назрівало невдоволення радянською владою. Причиною тому став упроваджуваний у СРСР атеїзм. Релігія для старошведів була одним із засобів збереження власної ідентичності. Тому більшість з них боляче сприйняло зруйнування церкви і облаштування на її місці будинку культури. Іншим моментом, який зневірив шведів у намірах радянської влади, стало переведення школи у 1938 р. на російську мову викладання. При цьому переслідувалася мета їх повної асиміляції, що вороже сприйнялось населенням. Судові процеси 1933–1937 рр. по безпідставному звинуваченні шведів у шпигунстві та зраді батьківщини, вироком яких стало заслання та смертна кара підсудних, похитнули їх упевненість у безпечному проживанні в СРСР. Депортація ж німців 22 вересня 1941 р. остаточно переконала, що вони можуть повторити долю перших.

Проголошений керівництвом окупантів захист життя і майна шведів-фольксдойче і видача їм харчових пайків на перших порах вселили серед населення надію на покращення життя [3, с. 17–19; 7, с. 175]. Разом з цим вони бачили, що німецьке керівництво не враховувало їх національну окремішність і прагнуло інтегрувати у німецьку расу. Окрім того, згідно з розпорядженням окупантів, була здійснена заміна шведів, які перебували на керівних посадах у селі, етнічними німцями. Х. Утас, якого спершу було обрано старостою села, через 8 місяців був замінений Ф. Вітманом [3, с. 14]. Так само німець замінив шведа на посаді голови колгоспу [10, с. 244]. До того ж кол-

госпи, небажання вступати до яких було однією із причин еміграції шведів у Швецію в 1929 р., не були розпущені німецьким керівництвом [2].

26 жовтня 1943 р. сталося те, чого боялися шведи з боку радянської влади. Тільки на той час загроза йшла від Німеччини. Відступаючи під тиском радянської армії, німецьке керівництво розпорядилося депортувати в числі інших і шведів, частина яких потрапила у район в Вюртегау (Польща), а іншу вивезли в якості оstarбайтерів у Німеччину [10, с. 248]. Так був зруйнований не тільки звичний устрій життя шведів, а й на багато років вперед на них було повішено тавро зрадника СРСР.

Після звільнення від окупації територій Півдня, в тому числі й Старошведського, радянська влада приступила до покарання винних у співробітництві з окупантами. Альт-Шведендорф був перейменований у с. Зміївку, щоб змінити німецьку назву села. Шведи, які уникли примусового виселення до Німеччини чи Вюртегау мусили розплачуватися за гріхи своїх співвітчизників.

Судова справа по звинуваченні Марії Федорівни Утас є показником відношення радянської влади до представників фольксдойче. Звернемося спершу до формулювання звинувачення. Стаття 54-1 «а» КК УРСР передбачала покарання за зраду, дії, які здійснювалися громадянами у збиток військовій могутності країни: шпонаж, видача державної чи військової таємниці, перехід на сторону ворога.

М. Утас, українка за походженням, обвинувачувалася у тому, що в період німецької окупації стала на шлях зради Батьківщині, подала клопотання до німецького окупаційного командування з питання зміни радянського громадянства і зарахування до фольксдойче, користувалася привілеями та отримувала продовольчий пайок. Виявлені під час обшуку 4 127 крб. стали переконанням для представників НКВС у тому, що вона отримувала платню за зраду [2, арк. 4].

Чоловіком Марії Федорівни був Християн Утас – староста Старошведського за часів окупації, який перебував на посаді 8 місяців і був засуджений радянською владою за колабораціонізм на 20 років заслання [2, арк. 39]. Уже цей факт негативно впливав на її подальшу долю. Окрім того, її син від першого шлюбу Н. А. Мунтян підозрювався у добровільному переході на бік німецької армії. Сама вона з лютого 1943 р. за запрошенням представника німецької адміністрації Р. Файмана працювала у лікарні Старошведського медсестрою. За її словами, посвідчення фольксдойче отримала через чоловіка, який на неї отримав новий паспорт [2, арк. 9].

Варто відзначити, що допити підозрюваної відрізнялись стислістю, так ніби її доля уже була вирішена, а для законності зроблені записи у кримінальну справу. За час двох допитів було задано всьо-

го п'ять питань: про місце проживання, спосіб працевлаштування, процедуру отримання паспорта фольксдойче, долю сина та визнання власної провини за статтею 54-1 «а». На останнє питання Марія Федорівна признала себе *«полностью виноватой в том, что состояла в группе фольксдойче»*, що аж ніяк не співвідносилось з формулюванням статті 54-1 «а» [2, арк. 11].

У якості свідків були залучені українці. Треба сказати, що дії німецької влади по внесенню протиріч між фольксдойче й іншим населенням СРСР мали результати. Це добре видно у показаннях свідків. Так, К. Педан наголосила на тому факті, що Х. Утас за період роботи старостою отримував пайок, відбирав речі у євреїв і розподіляв їх серед фольксдойче. Сина М. Утас вона звинувачувала у службі в німецькій армії в якості перекладача [2, арк. 14]. Доповіла К. Педан про арешт підозрюваної німцями та її звільнення після виявлення ними місця служби сина. Після цього їй (М. Утас) *«создали авторитет и устроили в больницу»*. Навела свідок компрометуюче висловлювання підозрюваної, яке нібито чула особисто: *«Русские войска вернуться на Украину тогда, когда на ладони вырастут волосы»*. У завершення К. Педан додала, що М. Утас за період окупації розікрала майно радянської лікарні і привласнила медикаменти [2, арк. 15].

На очній ставці К. Педан доповнила попередні показання фактами про те, що М. Утас застосовувала награбовані медикаменти при лікуванні німців та фольксдойче, оплаті найманим робітникам за допомогу на городі, продажі на ринку в Каховці. Також, за її словами підозрювана обмінювала крадені речі у циган на пшеницю та худобу [2, арк. 19]. Незрозуміло про яких циган йшла мова. Адже всі вони були фізично знищені гітлерівцями із встановленням окупаційного режиму. Крім того, виникає закономірне питання про кількість тих медикаментів та речей, адже під час евакуації 1941 р. все майно було вивезено вглиб країни і навряд чи у Старошведському залишили стільки необхідного. Очевидно, що деякі речі таки залишилися і підозрювана зізналася у тому, що взяла їх собі, виправдовуючи себе тим, що використовувала медикаменти для допомоги односельцям, а не для власної користі [2, арк. 19].

Показання свідків-чоловіків відрізняються меншою розлогістю. Наприклад, Д. Очковський лаконічно зазначив, що сім'я Утас була фольксдойче [2, арк. 17]. Пастухов вказав, що бачив сина М. Утас, який у січні 1943 р. приїхав у відпустку у німецькій формі, та висловив припущення, що той був перекладачем. Тезу К. Педан про розкращення майна лікарні свідок не підтвердив [2, арк. 16].

Винесений вирок був стандартним для всіх фольксдойче – на підставі повного визнання вини М. Утас, від 1 червня 1945 р. вона засуджувалась до 5 років заслання у Сузунський район Новосибірської

області із конфіскацією усього майна [2, арк. 30]. У дотриманні вироку радянська влада була категоричною, відмовивши клопотанню матері М. Утас – А. Драган щодо дострокового звільнення дочки, яка за її словами всупереч волі була віднесена до фольксдойче [2, арк. 39]. Лише через 45 років після вироку М. Утас була реабілітована, про що у її особовій справі є помітка від 9 червня 1989 р. Випадак з М. Утас був неординарний. Майже все населення Старошведского під час репатріації було звинувачене у колабораціонізмі і, після судового розслідування, вислане в концентраційні табори Комі на різний термін.

Отже, довготривале співіснування шведів з етнічними німцями стало причиною оволодіння ними німецькою мовою. Це відносило їх у очах українського населення до представників німецької національності, що, у свою чергу, загрожувало їх життю і майну під час розпалу антинімецьких настроїв. Тому для збереження свого життя і добробуту старошведи були змушені вдаватися до тактики маневрування і, залежно від ситуації, протиставляти себе німцям, чи ототожнювати себе з ними. Роки Великої Вітчизняної війни та німецька окупація регіону дали шведам лише один варіант вибору – ввійти у склад фольксдойче, що було рівноцінним визнанню німецької приналежності. Це не було привабливим для тих, хто два з половиною століття відстоював свою національну окремішність. Та все ж, будучи окупованими, шведи були вимушені взаємодіяти з німцями в різних формах, що пізніше розцінювалось радянською владою як колабораціонізм. Пільги і привілеї шведи-фольксдойче отримали за етнічну приналежність, а не за послуги, як вважала радянська влада. Судові засідання по звинуваченні шведів у колабораціонізмі проходили скоріше формально, вирок був для усіх один – 5 років заслання у різні кутки Сибіру, що часто закінчувалося смертю засудженого або погіршенням стану його здоров'я. Природне бажання шведів зберегти життя було розцінено радянською владою як зрада і покарано з усією суворістю закону. Про категоричність такого вироку свідчить те, що з більшості шведів-фольксдойче обвинувачення було знято лише наприкінці 1980-х рр.

Бібліографічні посилання

1. *Айсфельд А.* Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины во время и после Второй мировой войны / А. Айсфельд // Матеріали конф. «Немецкие поселения Юга Украины: от заселения до современности (к 200-летию основания Березанских колоний)». – Николаев, 2009. – С. 361–379.
2. Державний архів Херсонської області. – Ф. Р-4033: Управление Службы Безопасности Украины по Херсонской области 1919 – 1999 гг., оп. 6, д. 804: Следственное дело № 646/я по обвинению Утас Марии Федоровны по ст. 54-1 «а» УК УССР.

3. Коваль М. Фольксдойче в Україні (1941-1944 рр.) / М. В. Коваль, П. В. Медведок // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
4. Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А. Котлярчук. – М., 2012.
5. Котлярчук А. Немцы Украины в судьбе шведской колонии на Днестре, 1805–2007 / А. Котлярчук // Вопр. германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д., 2007. – С. 27–35.
6. Люлечник В. Фольксдойче в годы Второй мировой войны [Электронный ресурс] / В. Люлечник // Междунар. интернет-журн. «Русский глобус». – 2005. – № 2, февраль. – Режим доступа: URL: <http://www.russian-globe.com/N36/Lulechnik.FolksdojcheVoVtorojMirovoyVojne.htm>. – Загл. с экрана.
7. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / В. О. Шайкан. – Кривий Ріг, 2005.
8. Annas A. 1781–1929. 171 years in a foreign land. Life in the Gammalsvenskby [Электронный ресурс] / A. Annas. – Режим доступа: URL: http://www.svenskbyborna.se/canadian%20site-filer/Andreas%20Annas%20translation_dec2008.pdf. – Загл. с экрана.
9. Gaunt D. Swedes of Ukraina as «Volksdeutsche» – the Experience of World War II / D. Gaunt // Вопр. германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д., 2007. – С. 239–250
10. Hedman J. Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in Ukraine / J. Hedman. – Stockholm, 2005.

Надійшла до редколегії 29.04.2014